

Gazi Üniversitesi
Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî
Araştırma Merkezi

TÜRK KÜLTÜRÜ
ve
HACI BEKTAŞ VELÎ

Araştırma Dergisi
Research Quarterly

Yaz
Summer 2006/38

KIZILBAŞ TÜRKMENLER: SAFEVÎ TEOKRASİSİNİN KURUCULARI VE KURBANLARI*

Hans R. ROEMER**
Çev: Harun YILDIZ***

Giriş

Safevî Devleti'nin oluşumu için en önemli koşullardan birini oluşturan askeri potansiyel, -yalnızca bu değilse bile- Kızılbaş olarak adlandırılan unsurlardan meydana gelmiştir. Bu unsurların büyük çoğunluğu, Türkmen' askerlerinden meydana geliyordu; onların kökenleri de çok az bilindiğinden dolayı, elli yıl kadar önce Richard Hartmann¹, Kızılbaşların kökenlerini ortaya koymayı, doğu araştırmalarının bir çalışma sahası olarak kabul etmişti. Bu arada, hatırı sayılır bir öneme sahip olan bu problemle ilgili olarak, hâlâ bazı sorular varlığını sürdürse de, genellikle bunları çözmeyi başaran pek çok yazar ortaya çıktı. Araştırma konusu, Türk tarihçi Faruk Sümer tarafından *Safevi Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü* isimli kitabında özetlenmiştir.²

Bu eser, Türkmen araştırmaları açısından oldukça verimli bir yıl olan 1976 yılında yayınlandı. Aynı yıl içinde ben, "Türkmen tiyatrosu" nun genel bir araştırması niteliğinde olan Walter Hinz Festschrift'e³ katkı sağlarken; John Woods, Akkoyunlular üzerine hazırlamış olduğu tezini (*The Aq Qoyunlu: Clan, Confederation and Empire*) sundu.⁴ Birkaç yıl önce de Robert D. McChesney, James J. Reid'e ait

* Orijinal ismi, "*The Qizilbash Turcomans: Founders and Victims of the Safavid Theocracy*" olan bu makale, editörlüğünü M. M. Mazzaoui ile V. B. Moreen'in yapmış olduğu *Intellectual Studies in Islam* isimli çalışmanın içerisinde 27-39. sayfaları arasında yayınlanmıştır. (Utah, 1990).

** Albert-Ludwigs Üniversitesi.

*** Dr, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi.

¹ Richard Hartmann, *Deutsche Literaturzeitung*, 61 (1940): s. 561.

² Faruk Sümer, *Safevi Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü* (Şah İsmail ile halefleri ve Anadolu Türkleri) Ankara, 1976; yine 1979 yılında Hamburg'da Mehrdad Torabi-Nejad'ın hazırlamış olduğu *İran'da Modern Ekonomik Yapının Oluşumu Problemi, Safevi İrani ve Modernlik Öncesi Batı Avrupa'nın Sosyo-Ekonomik Yapısı Arasında Karşılaştırma* isimli doktora tezi ise, ekonomik tarihteki boşlukların hâlâ Kızılbaş Türkmenler ile doldurulduğunu göstermektedir.

³ Walter Hinz, "Das turkmenische Intermezzo - Persische Geschichte zwischen Mongolen und Safewiden", *AMI NF*, 9, 1976, (ss. 263-297); aynı zamanda "Historische Grundlagen der persischen Neuzeit", *AMI NF*, 10, 1977, (ss. 305-321) isimli makalede de bu konuya temas ettim.

⁴ John Woods, *The Aq Qoyunlu: Clan, Confederation and Empire*, Minneapolis, 1976.

olan bir makale⁵ üzerinde yapmış olduğu yorumlarında, merhum İl'ja Pavlovic Petrushevskii⁶ (1949) ile Martin B. Dickson⁷ (1958)'in Kızılbaş tarihiyle ilgili daha önce ulaşılmış oldukları sonuçları onaylamıştı.⁸

İşin doğrusu, sadece yeni olmayıp eski Kızılbaş hareketleriyle ilgili yayınlar bile, uzmanlarının bir çok dil bilen özellikleri ve dağınık yerlerde bulunan yayınlarından dolayı bir takım zorluklar taşımaktadırlar. Böylece yeni bir özet, ilginizi çekebilir.

I

*Kızılbaşlar, Oğuz göçleri esnasında geldikleri Anadolu, Ermenistan, Azerbaycan ve Suriye'de küçük ya da büyük birlik ve federasyonlar halinde yaşamakta olup, hayvancılıkla geçinen göçebe Türkmen boylarının torunlarıdır.*⁹ Türkmen aristokrasisinin temsilcilerini de içine alan bu kabîlevî oluşumlar, Moğol istilası sonrası Anadolu'da pek çok küçük devletin oluşum sürecinde olduğu gibi, Osmanlıların doğuş sürecinde de pek çok sıkıntıyla karşılaşmışlardır.¹⁰ Onlar, daha sonraki süreçte Anadolu'da ve başka yerlerde hakimiyetlerinin bozulması sebebiyle, varlıklarını bütünüyle kaybetmiş görünmektedirler, bu yüzden de yeni siyasi ve askeri oluşumların arayışı içine girmişlerdir. Söz konusu bu problem çözülmemekle birlikte¹¹, bu süreçte onlar, Karakoyunlu ve Akkoyunlu federasyonları tarafından oluşturulmuş olan büyük Türkmen prensliklerinin çöküşünün bir sonucu olarak bağımsız kalan güçlerin bakiyeleriyle temas kurmuşlardır. Tüm bu unsurlar, sade-

⁵ James J. Raid, "The Qajar Uymaq in the Safavid Period, 1500-1722", *Iranian Studies*, 11, 1978, (ss. 117-143); söz konusu makale, *Tribalism and Society in Islamic Iran, 1500-1629*, (1978) isimli yayınlanmış tezin geniş bir özeti olarak görünmektedir, sonradan da aynı isimle Udena Publications tarafından yayınlanmıştır (Malibu, California, 1983).

⁶ Pavlovic Petrushevskii, O'Erki po istorii feodal'nikh otnoshenii v Azerbajdüane i Armenii v XV-nachale XIX . Leningrad, 1949, s. 89-110.

⁷ Martin B. Dickson, *Shah Tahmasb and the Uzbeks (The Duel for Khurasan with Ubayd Khan 930-946/1524-1540)*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Princeton University, 1958.

⁸ Robert D. Mc Chesney, "Comments on 'The Qajar Uymaq in the Safavid Period, 1500-1722'", *Iranian Studies*, 14, 1981, s. 87-105.

⁹ P. B. Golden, "The Migrations of the Oğuz", *Archivum Ottomanicum*, 4, 1972, s. 45-84.

¹⁰ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri, Siyasi, Fikri, İktisadi Hayat: İlmi ve İctimai Müesseseler*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ank. 1937.

¹¹ Sümer, kitabını Safevi devletinin kurucularının "Karakoyunlu ve Akkoyunlu konfederasyonlarından bütünüyle farklı Anadolu Türkleri" oldukları ifadesiyle bitirdiği halde, o başka bir yerde (örnek olarak, *El _* (Fransızca baskı), I, 1960), Safevi devletinin hizmetine giren kişilerin Akkoyunlu federasyonunun üyeleri olduklarından söz eder. Oktay Efendiyev ise, Karakoyunlu ve Akkoyunlulara bağlı grupların tamamıyla Kızılbaşların yönetimi altında olduklarını ifade eder. Bkz., "Le rôle des tribus de langue turque dans la création de l'état safavide", *Turcica*, 6, 1975, s. 24-33.

ce etnik kökenleri ve müşterek dilleri ile değil¹², ayrıca yaşam tarzlarıyla da, yani onların büyük çoğunluğuna özgü olan göçebe özellikleriyle de birbirlerine bağlanmışlardır. Bunlarla birlikte; Şah İsmail, Safevi Devleti'ni kurmaya başladığı dönemde bu unsurlar, bir tür yarı göçebelige geçiş yapmışlardır. Elbette Dede Korkut kitabında sunulduğu gibi¹³, ortak gelenek, onların dayanışmasını sağlayan bir rol oynamıştır.

Bu bağlamda, Türk ve Türkmenlerin¹⁴ doğuya göçleri ile ilgilenen *Vladimir Minorsky*, Küçük Asya'dan, önce, Doğu Anadolu ve Kuzeybatı İran'a, sonra da İran platosuna olmak üzere üç önemli göç dalgasından söz etmektedir. Bunlardan, biri Karakoyunlu, diğeri Akkoyunlu göçü olup; sonuncusu ise Safevi göç dalgasıdır.¹⁵

II

Biz şu an, Safevî göç dalgasına katılan boyları, bu boyların topraklarından ayrılıp geldikleri yerleri ve o zamanki süreci, ayrıntısıyla olmasa bile ana hatlarıyla bilmekteyiz.

Şah İsmail'in yükselişi esnasında kaynaklarda sık sık zikredilen boylar arasında ilk anda akla gelenleri, *Rumlu*, *Ustaclu*,¹⁶ *Şamlu*, *Dulkadir*,¹⁷ *Tekelu* ve *Kaçarlar*

¹² Dil benzerliğine örnek olarak, Karakoyunlu hükümdarı Cihanşah'ın şiirleri ile diliyle Akkoyunlular'a mensup olan I. Şah İsmail'in şiirleri gösterilebilir. Bkz., Minorsky, "Jihan-shah Qara-qoyunlu and his Poetry", (*Turcmenca*, 9), Minorsky, "The Poetry of Shah Isma'il I", *BSOAS*, 10, 1939-1942, s. 1006a-1053a; *Il Canzoniere di Şah İsmail*, (Ed. Tourkhan Gandjei), Napoli, 1959; Cahit Öztelli, "Les oeuvres de Hatâyi", *Turcica*, 6, 1975, s. 7-10.

¹³ Bkz., Ettore Rossi, *Kitab-i Dede Korkut*, Roma, 1952; ayrıntılı bir bibliyografya için bkz., Fahir İz, "Dede Korkut", *El*, 2, 1965, s. 206 vd.

¹⁴ Minorsky, şunu söyler: "Türkmen isminin orijinal formu, son eki, -men olan, ona yoğunlaştırılmış bir anlam kazandıran ve günümüzde de 'yüzde yüz Türkler' olarak düşünülebilen Türk kelimesinin türevidir". Bkz., "The Middle East in the 13th, 15th and 17th Centuries", *JRCAS*, 27, 1940, s. 439; kavramın kökeni, X. yüzyılın ikinci yarısına kadar gider. Bkz., İbrahim Kafesoğlu, "Türkmen Adı, Manası ve Mahiyeti", *J. Dery Armağanı*, Ank. 1958, s. 121-133.

¹⁵ *Tadhkirat al-Muluk*, (Ed. Minorsky), London 1943, (yeni baskı, Cambridge 1980); ayrıntılı bilgi için bkz., Hans R. Roemer, "Das Turkmenische Intermezzo – Persische Geschichte zwischen Mongolen und Safewiden", *AMI NF*, 9, 1976, s. 263-297; Roemer, "Historische Grundlagen der persischen Neuzeit", *AMI NF*, 10, 1977, s. 305-321.

¹⁶ Jean-Louis Bacque-Grammond, "Une liste d'émirs Ostağlı révoltés en 1526", *Studia Iranica*, 5, 1976, s. 25-35; Bacque-Grammond, "Un document sur la révolte des Ostağlı", *Studia Iranica*, 6, 1976, s. 169-184.

¹⁷ Arapça olarak sık sık kullanılan *Zü'l-kadir* ifadesi, popüler bir kullanımdır. Annemarie Von Gabain, Dulkadir ifadesinin aslının *tilka-dar* olduğunu düşünerek bunun ikincil bir kullanım olduğunu kabul etmiştir. (*Der Islam*, 31, 1953, s. 115). Dulkadir boyu ve onun kökeni hakkında detaylı bilgi için bkz., Arifi Pasha, "Zü'l-kadir (Dulkadir) oğulları hükümeti", *TOEM*, 5, 1915, s. 541; J. H.

idi.¹⁸ Yine aynı şekilde daha az sözü edilenleri ise; *Varsak, Turgutlu, Çepni, Bayburtlu* ve *İspirli* gibi oymaklardı. Böylece ortaya çıkmaktadır ki, Türkmen, Afşar¹⁹ gibi güçlü aşiretler ile Gündüzlü ya da Purnak gibi daha küçük aşiretler ya da cemaatleri eşit bir şekilde ilk dönem kaynaklarında bulmak zordur.²⁰

Böylece Kızılbaşların ortaya çıkışı ve devlet kurmalarının öncelikle Türkmenler ile ilgili olduğu anlaşılmaktadır. Buna karşılık Safevî iktidarının liderlerinin (özellikle devlet kurucusu olup içlerinde en başarılı olan Şah İsmail) Türkmen olup olmadığı noktasında bazı sorunlar ortaya çıkmaktadır.²¹ Onun dedelerinden birinin Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan olduğu düşünüldüğünde, sorun çözülebilir. Yine onun ailesinin Gilan'da²² toprak sahibi oluşu da, daha sonra temas edilmesi gereken bir gerçektir. Böylece, Şah İsmail'in Türklüğü ya da Türkmen oluşu ile ilgili herhangi bir sorgulamaya gerek kalmamaktadır.

Mordtmann- M. H. Yinanç, "Dulkadiriler", *İA*, 3, 1945, s. 654-662; Faruk Sümer, "XVI. Asırda Anadolu, Suriye ve Irak'ta Yaşayan Türk Aşiretlerine Umumi Bir Bakış", *İktisat Fakültesi Mec.*, 11, 1949-1950, s. 509-523; Bacqué-Grammond, "Un 'fetihname' Zu'l-kadiride dans les archives Ottomanes", *Turcica*, 2, 1970, s. 138-150.

¹⁸ Kaçarlar ile ilgili olarak bkz., M. Longworth-Dames, B. Darkot, "Kaçar (Kacar)", *İA*, 6, 1955, s. 33-39; F. Sümer, "Kadjar", *El*, 4, 1978, s. 403 vd.; James J. Reid, "The Qajar Uymaq in the Safavid Period, 1500-1722", *Iranian Studies*, 11, 1978, s. 117-143; Robert D. McChesney, "Comments on 'The Qajar Uymaq in the Safavid Period, 1500-1722'", *Iranian Studies*, 14, 1981, s. 87-105.

¹⁹ Az miktarda Kızılbaş kabilesi, bazı yazarlar tarafından Afşar olarak kabul edilmiştir. Bkz., Ahmad Kasravî, "Afsharha-yi Khuzistan", *Ayanda*, 1, 1925, s. 241-248; Kasravî, "Afsharha-yi Khuzistan", *Ayanda*, 11, 1926, s. 596-603; B. Nikitine, "Les Af_sars d'Urumiyeh", *JA*, 214, 1929, s. 112 vd.; Fuad Köprülü, "Avşar", *İA*, 11, 1944, s. 28-38; F. Sümer, "Avşarlar'a Dair", *Fuad Köprülü Armağanı*, İst. 1953, s. 453-478; F. Köprülü, "Afshar", *EL*, 1, 1960, s. 247 vd.; Georg Stöber, *Die Afshar: Nomadismus im Raum Kerman (Zentraliran)* Marburger Geographische Schriften, 76, Marburg, 1978.

²⁰ Küçük Kızılbaş kabileleri ile ilgili olarak pek çok kaynak bulunmaktadır. Burada şunlar, örnek gösterilebilir: F. Sümer, "Bayatlar", *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 4, 1952, s. 373-398; Sümer, "Bayat", *El*, 1, 1960, s. 1150 vd.; V. Minorsky, "Aynallu/Inallu", *RO*, 17, 1951-1952, s. 1-11; James J. Reid, "The Qaramanlu: The Growth and Development of a Lesser Tribal Elite in Sixteenth and Seventeenth Century Persia", *Studia Iranica*, 9, 1980, s. 195-209; bunların dışında Kızılbaş kabilelerinin yapısıyla ilgili Minorsky'nin yorumları için bkz., *Tadhkirat al-Muluk*, (Ed. Minorsky), s. 16 vd.; bu arada İskender Münşî'nin açıklamaları ise, hâlâ geçerliliğini korumaktadır. Daha önemli ayrıntılar, Efendiyev'de verilmiştir. Bkz., "Le rôle des tribus de langue turque dans la création de l'état safavide", *Turcica*, 6, 1975, s. 24-33.

²¹ Şah İsmail'in soyu ile ilgili detaylı bir araştırma için bkz., Walter Hinz, *Irans Aufstieg zum Nationalstaat im 15. Jahrhundert*, Berlin-Leipzig, 1936, s. 74 vd.

²² Pek çok yazar, çoğunlukla İbn Bezzâz'ın *Safvetü's-Safâ*'sından aktararak, Şah İsmail'in kırsal kesimden gelen İranlı ataları ile ilgilenmiştir. Örnek olarak bkz., Michel M. Mazzaoui, *The Origins of the Safawids*, Freiburger Islamstudien 3, Wiesbaden, 1972, s. 51 vd.; Jean Aubin, "La Propriété Foncière en Azerbaydjan sous les Mongols", *Le Monde Iranien et l'Islam*, 4, 1976-1977, s. 123 vd.

Bu durum, Kızılbaş hareketini her şeyden önce salt bir Türk fenomeni olarak karakterize etmeyi de gerektirmemektedir. Ne var ki, Türk soyundan gelen her bir kişi de, sadece bu sebeple Kızılbaş olamaz. Her şeyden önce bu adlandırma, Kızılbaş hareketine bağlı olduğu kabul edilen askerlere verilmiş olup, Türkmen kökenli insanlar için kabul edilen bir ayrıcalık olarak onlara kırmızı/kızıl başlık verme yoluyla, bir üye olarak kabul edilmelerini ifade eder. Yine Türk olmayan Kızılbaşlar da vardır (Örnek olarak, Şah İsmail'in ünlü vekili Necm-i Sâñ ile Çigani kabîlesi gibi Kürtler). Bununla beraber genel olarak Türk olmayan Kızılbaşlar, azınlıkta olup nadir istisnaları da bulunmaktadır.²³

III

Her şeyden önce Şah İsmail tarafından kurulan Safevî Devleti, bir *Türkmen başarısı*ydı. Onun kurucusunun Uzun Hasan'ın soyundan gelişinden dolayı Safevî Devleti, otuz beş yıl önce bir başka Türkmen devleti olan Karakoyunlu Devleti'nin yerine geçmiş olan Akkoyunlu Devleti'nin doğrudan bir devamı olarak düşünülebilir. Kesin bir istikrarsızlıkla tanımlanan bu iki Türkmen devleti²⁴ ve onların çok kısa bir yaşam sürmelerine yol açan zayıf sistemleri, Moğol istilası sonrası Anadolu beylikleri ve yine İran coğrafyasında Timur sonrası devletler gibi başka pek çok Türk devleti ile pek çok ortak özelliğe sahiptir.²⁵ Safevî Devleti ise, bunlardan tamamen farklı idi: Zira iki yüzyıldan daha fazla bir süre yaşam sürmüştü ve onun özelliklerinin büyük bir kısmını kabul edip sürdüren çeşitli devletler içinde bir yolunu bulup modern zamanlara kadar varlığını devam ettirmiştir. Bu durumda, Safevî Devleti diğer Türk devletlerinin istikrarsızlık özelliğinden uzak tutan unsur nedir?

Kuşkusuz, Safevî Türkleri öncesi devletlerde görülen hızlı bozulma, Moğol istilası ve arkasından Timur'un saldırılarının sonucu olarak sosyo-ekonomik yaşamın zayıf olduğu XIII ve XV. yüzyıllarda ortaya çıkan "*kronik rahatsızlık*"²⁶ ile bağlantılı olabilir. Bununla birlikte Safevî İmparatorluğunun kendisi de, benzer problemlerle karşılaşmıştı. Bundan daha ileri bir benzerlik, devletin temel etnik unsurları olan Türkmen kabîlelerinin göçebe yapısından kaynaklanıyordu. Ancak burada,

²³ O. Efendiyev, "Le rôle des tribus de langue turque", *Turcica*, 6, 1975, s. 24-33; Hans R. Roemer, "Historische Grundlagen der persischen Neuzeit", *AMI NF*, 10, 1977, s. 316.

²⁴ Ayrıntılar için bkz., Hans R. Roemer, "Das turkmenische Intermezzo – Persische Geschichte zwischen Mongolen und Safewiden", *AMI NF*, 9, 1976, s. 263-297.

²⁵ Hans R. Roemer, "Die Nachfolger Timurs -Abriss der Geschichte Zentral- und Vorderasiens im 15. Jahrhundert", (Ed. Richard Gramlich), *Islamkundliche Abhandlungen Fritz Meier zum sechzigsten Geburtstag*, Wiesbaden, 1974, s. 226-262.

²⁶ Bunun formüle edilmiş şekli için bkz., M. H. Yinanç, "Akkoyunlular", *İA*, I, 1941, s. 266.

Şah İsmail döneminde meydana gelen Kızılbaş kabilelerin göçebelikten yerleşikliğe doğru geçişleri önemli bir farklılık olarak ifade edilebilir.

Diğer sebepler, daha büyük bir öneme sahiptir. Bunların ilki olan ve Safevî devletine önemli bir istikrar düzeyi kazandıran, İranlıların devlet yönetimine katılımıdır. Böylece yerleşik nüfus, süreklilik arz edecek şekilde, bürokraside ve bazı dönemlerde askeri hiyerarşide hakim bir nüfuza sahip olmaktan hoşlanır hale gelmiştir. Tabii ki bu gelişme, merkezi İran monarşileri ile Safevîleri yakın ilişkiye götürmüştür.²⁷

Ayrıca Şiîliğin²⁸ resmi bir mezhep olarak İran'a girişi, Safevî yönetiminin iyice yerleşmesine yardımcı olmuştur. Oysa o zamana kadar Şia, İran'da bazen etkili olan bir güç idi. Safevî iktidarının politik ve askeri zaferleri sayesinde Şiîlik, özel bir çekiciliğe ve en azından geçici olarak ilginç bir ideolojinin gücüne sahip oldu.

Son, fakat aynı derecede önemli olan bir şey de; Safevîler yoluyla bir Şah'tan ötekine kabul edilebilir bir geçiş garantisi altına alan bir düzenin İran'a girişidir. Bu sistem, her şeyden önce devlet gücünü ailenin mülkü olarak gören, bu yüzden de hükümdarın ölümü halinde, tıpkı bir miras paylaşımı gibi, hanedanda bölünmeye yol açan, oldukça tehlikeli mücadelelere ve iç savaşlara sebep olan eski Türk anlayışını değiştirmiştir.

IV

Askeri güç, farklı toplum kesimleri arasında geçici mutabakat ve yönetimde sürekliliği sağlayan mantıklı bir düzenin başlatılması, yalnızca Kızılbaşlar tarafından başarıldığı gibi, tüm bunlar, böylesi görülmedik zaferleri gerçekleştirmek için yeterli olan şeyler midir? Elbette ki hayır. Bunlara belirleyici iki faktör daha eklenebilir: *Karizmatik bir lider ve heyecan verici bir anlayış*. Her iki unsur, genç İsmail'in kişiliği ile yakından ilişkilidir.

İlk olarak, *Şah İsmail'in ideolojik arka planını gözden geçirirsek*, o zamana kadar bir Sünnî başkenti olan Tebriz'e girişinin hemen arkasından, 1501 yılının yaz mevsiminde resmi inanç olarak ilan ettiği Şiîliğe rastlarız. Onun henüz "Şiîlik" şeklinde anladığı şey, Şiî teologların prensiplerinden uzaktı. Zira onun şiirlerinin top-

²⁷ Hem İranlı hem de Türkmen unsurların asli ortaklar olarak aynı devlette bütünleşmesi, Safevîler'e özgü yüksek değeri olan bir başarı olarak görülebilir. Aslında İranlılar ve Türkler, "serbestçe kaynaşmazlar ... tıpkı yağ ve su gibi". Bkz., *Tadhkirat al-Muluk*, (Ed. Minorsky), s. 188.

²⁸ Safevî öncesi İran'da Şiî taraftarları, yalnızca Kum, Kaşan, Sava ve Rey gibi birkaç yerde bulunabiliyordu. Bkz., I. P. Petrushevskii, *İslam v İrane v 7-15 vekakh*, Leningrad, 1966, s. 351. (Hamdullah Mustavfi Qazvinî'nin Nüzhetu'l -Kulüb'e bağlı olarak)

landığı *divanında*²⁹ geliştirdiği *heterodox yaklaşımlar*, iyi bilinmektedir. Onun yalnızca Ali ve diğer on bir imamı kabul etmesi değil, bunlarla birlikte Ali'nin yeniden bedenleşmiş şekli ve Tanrı'nın açık bir tezahürü oluşu inanışına bağlı olarak, Tanrı'nın insan formunda kendisini göstermesi (*tecelli*) ve reenkarnasyon (*tenasüh*) inanışını vurgulaması, bunun çarpıcı örnekleridir.³⁰

Şimdi de *Türkmenlerin dinî durumuna* bir göz atalım. Türkmenlerin ataları olan Oğuzlar, Orta Asya'dan batıya doğru yola çıktıkları dönem olan X. yüzyılda İslam'ı kabul etmişlerdi. Bu, onlar için oldukça yüzeysel bir din değişikliği olmalıydı. Zira onların bir çoğu hâlâ, atalarından miras kalan Şamanist düşüncelere, üzerini İslamî düşünce cilası ile hafifçe kapatmış olsalar bile, bağlı idiler. Elbette ki, sonraki kuşaklarda da dinî durum, bundan çok farklı değildi.

Bu durum, Şah İsmail'in galip geldiği düşmanlarının kafatası ile niçin içki kadehi yaptığını ve yine Kızılbaşların, güçlerini yeniden elde edileceği umuduyla, düşmanlarının etini niçin fırında kızartıp yediklerini de açıklayabilir.³¹ Hem Karakoyunlu, hem de Akkoyunluların dinî davranışlarını araştırırken *Jean Aubin*, onların Sünnîlik ve Şiîlik arasındaki kararsızlıklarının arka planında çarpıcı bir fırsatçılıkla karşılaşmıştır.³² Doğu Anadolu ve Kuzey İran'daki modern İslam akımlarının dinî görüş ve geleneklerine atıfta bulunurken *Irène Mélikoff*, ilk Safevî liderlerinin egemenliği altında yaşayan Türkmen çevrelerinde açık bir şekilde uygulanan İslam dışı doktrinlerin bulunduğunu ileri sürmüştür.³³ Bu bağlamda biz, daha önce ifade edilen Tanrı'nın inkarnasyonu (*tecelli*) ve *tenasüh* inançları ile karşılaşmaktayız. Mélikoff, özellikle Türkmen oymaklarındaki bu dinî inanışların, Safevî propagandası ile önce sûfî, sonradan da Şiî bir karaktere büründüğünü düşünür. Mélikoff'un ar-

²⁹ 12. dipnota bakınız. Ayrıca Jean Aubin'in yaklaşımları için *JESHO* 2, 1959, s. 55; her şeyden önce XV. yüzyıl İran'ında Şiî fenomenin önemini ortaya koymak gereklidir ve bu, hâlâ cevaplanmayı beklemektedir. Şah İsmail'in Şiîlik anlayışı, genel Şiî düşünceyle önemli ölçüde uyumsuz. İsmail'in tahta çıktığı dönemde İran'daki dinî duruma genel bir bakış için bkz., Erika Glassen, "Schah İsmail und die Theologen seiner Zeit", *Der Islam*, 48, 1972, s. 254-268.

³⁰ Son zamanlarda Doğu Anadolu ve Kuzeybatı İran'da çağdaş heterodoksiler bağlamında İsmail'in *divanında* geçen "İnkarnasyon (tecelli)" ve "Metempsychosis (tenasüh)" kavramlarını Irène Mélikoff çalışmıştır. Bkz., "Le Problème Qizilbash", *Turcica*, 6, 1975, s. 49-67.

³¹ (Aşağıda 47. dipnotta gösterilen kitabın 37. sayfası) Şah İsmail'in taraftarlarının hep birden hainlerin etlerini yemeleriyle ilgili olarak aktarılan alıntılar için bkz., Jean Aubin, "La Politique religieuse des Safavides", *Le Shi'isme Imamite (Travaux de Centre d'Etudes Supérieures spécialisées d'Histoire des Religions de Strasbourg)*, Paris 1970, s. 235-244.

³² Yeniden bkz., Aubin, "Notes sur quelques documents AqQoyunlu", *Mélanges Massignon*, I, Damascus, 1956, s. 132.

³³ Aubin, "Notes...", s. 65.

gümanları doğru olarak kabul edilirse, Şah İsmail'in Şiilik propagandası yaptığı dönemde, taraftarlarının onun Şiî dogma ile uyuşmayan doktrininden haberdar oldukları sonucuna varmamız gerekir. Bu, imkansız olmamakla birlikte, çok muhtemel de değildir. Hatta Şah İsmail'in kendi öğretilerinin sapkın karakterinin bütünüyle bilincinde davrandığı iddiası bile, çok az ikna edici bir özelliğe sahiptir. İyi bir bakış tarzı, en azından böylesine heyecanlı bir genci göz ardı etmemelidir.

V

Aslında XV. yüzyıl, sadece Sünnîlik açısından değil, aynı zamanda Şiilik bakış açısından da bütünüyle belirsiz bir ortodoksi imajı çizer. Biz, Moğollar tarafından güçleri yok edilmiş olan İslam düşünürlerinin, o dönemde eski nüfuzlarını yeniden canlandıramamış olduklarını hatırlarsak, böylesi aşırılıkları daha iyi anlarız ve gizemli halk dindarlığının nasıl her yerde filizlenişinin engellenmesine tanık olma durumunda kaldıklarını görürüz. *Gerçek halk İslamı* ise, mucizelere inanış, kâhinlik, düş bilim, evliyalarca kutsanma, popüler hac merkezleri ve değişik mistik pratikleri içine alan büyük tarikatlar gibi,³⁴ ortodoks bünyede daima bir diken olan tüm bu yönleri içine alarak ortaya çıkmıştır.³⁵

İslam içinde sūfî tarikatlar nerede ortaya çıkmış olursa olsun, onların Sünnî ortodoksi ile ilgili şüpheleri uygun bir şekilde ele alınacaktır. Bu yaklaşımlar, tarikat liderlerinin çevresinin Türkmen müritlerle çevrili olduğu dönem olan XV. yüzyılın ikinci yarısı boyunca, özellikle Safevî tarikatı gibi bir çevrede ortaya konuyordu. Aslında Şeyh Cüneyt ve oğlu Şeyh Haydar döneminde tarikatın propagandası, yayımcı olan örgütlü bir yapıya ulaşmıştı.³⁶ Bu çerçevede, özellikle İslam'la olan yüzeysel bağları ve Şamanist manevî dünya ile açık ilişkilerinden dolayı, Türkmen askerleri gibi kendi halinde olan sıradan insanlar, popüler dindarlık, halk İslamı ve

³⁴ Jean Rypka, *Iranische Literaturgeschichte*, Leipzig, 1959, s. 215 vd; Miklukho-Maklaji, "Shiism i ego sotsial'noe litso v Irane na rubeûe XV-XVI vv", *Pamjati . . . Krchkovskogo*, Leningrad, 1958, s. 221-234; S. Hossein Nasr, "Religion in Safavid Persia", *Iranian Studies*, 7, 1974, s. 271-286; Mélikoff, "L'İslam hétérodoxe en Anatolie", *Turcica*, 14, 1982, s. 142-154.

³⁵ Franz Babinger, "Der Islam in Kleinasien, neue Wege der Islamforschung", *ZDMG*, 76, 1922, s. 126-152, (*Aufsätze und Abhandlungen*, I, Munich, 1962, s. 52-75); V. A. Gordlevski-Theodor Menzel, "Russische Arbeiten über türkische Literatur und Folkloristik (Gordlevski, Zavarin, Olesnijicki)", *Der Islam*, 4, 1913, s. 123 vd; Ahmed Refik, *Onaltıncı Asırda Rafizilik ve Bektaşilik*, İst. 1932, s. 3-41; Klaus E. Müller, *Kulturhistorische Studien zur Genese pseudo-Islamischer Sektengebilde in Vorderasien*, Wiesbaden, 1967; Michel M. Mazzazoui, *The Origins of the Safawids*, Freiburger Islamstudien, 3, Wiesbaden, 1972, s. 58-63.

³⁶ Hanna Sohrweide, "Der Sieg der Safaviden in Persien und seine Rückwirkungen auf die Schiiten Anatoliens im 16. Jahrhundert", *Der Islam*, 41, 1965, s. 95-229; Roger M. Savory, "The Office of Khalifat al-Khulafa under the Safawids", *JAOS*, 85, 1965, s. 497; Sohrweide, "Gelehrte Scheiche

sahte Şîf hareketleri için olağanüstü verimli bir malzeme olarak düşünülebilir. Böylece macera tutkusu ve ganimet arzusuna, onların genç sûfî önderlerinin girişim ve yiğitlik gayretleriyle beraber, çekicilikleri de eklenmiştir. Ancak -Şeyh Cüneyt, Şeyh Haydar ve Sultan Ali gibi- tümü mücadele ederken ölen bu üç önderin başarısızlığından sonra da gergin olan atmosfer değişmemiştir. Bunlara karşın, onlar Safevî ülküsü için şehit olmamışlar mıydı?

VI

Her halükârda bunlar, siyâsî gücü elde etmek amacıyla yüzyılın başında (XVI. yüzyıl) genç İsmail ortaya çıktığında, ona ve taraftarlarına nasıl bir ortam sunulduğunu gösterir. Her ne kadar on üç yaşındaki bir liderin bazı Türkmen emirler³⁷ tarafından desteklendiğini gösteren pek çok işaret olsa da, -ki o liderin işlevsel düşünce ve kararları ile elde etmiş olduğu başarı ve zaferlerinin çoğu Türkmenlere aitti- kuşkusuz bu durum, böylece onun kişisel itibarını artırmıştı. O, Türkmen askerlerine nasıl fikir tohumları ekileceğini, kendisi için çaba sarf etmenin, mücadele etmek için nasıl gönüllü olmanın, ölümle yüz yüze gelmek için de yürekli olmanın, yine sınırsız bir sadakatin onlara nasıl kazandırılacağını bilen tek kişi idi. Böylece kitleleri çeken şey, genç Tanrı-kral İsmail'in kendisi idi. Coşkulu olması ve şarkî söylemesi, Türkmen askerlerini onunla birleşmeye itti³⁸ ve İsmail de, on seneden kısa bir süre içinde tüm İran coğrafyasına ayak basarak, onları zaferden zafere taşıdı. Böylesine görülmedik başarıların, Türkmenler arasında sıklıkla görülen yaygın mesihanik inanışlar açısından da, İsmail'in karizmatik şahsiyetine daha çok itibar kazandırdığı söylenebilir.

Aslında İran'ın fethi ile birlikte, Peygamber Muhammed tarafından Medine'de kurulan devlete benzer bir şekilde, kutsal bir devletin inşası,³⁹ bir teokrasi gerçek-

und sufische Ulama", *Studien zur Geschichte und Kultur des Vorderen Orient (Festschrift Spuler)*, Leiden 1981, s. 376; konumuzla ilgili dikkat çeken bir kaynak da, bir Halvetî şeyhinin kitabı olan *Kitab et-Tebyîn fi Beyân-i Millet-i Şah Abbas el-Laîn*, 1626 ile 1629 yılları arasında yayınlanmıştır; bunların yanında Jean-Louis Bacqué-Grammond'un çalışması olan "Ottomans et Safavides au temps de Sah İsmâ'il et Tahmasp", (Sorbonne, 11 June 1980) isimli makaleye ulaşamadık.

³⁷ Bu anlamda ortaya konan varsayım ve kurgular, hem Anglo-Sakson hem de Sovyet araştırmacılar tarafından paylaşılmıştır. Bkz., I. A. Gusenov, *Istorija Azerbajdûana 1*, Baku, 1958, s. 224 vd.; I. P. Petrushevskii, *İslam v İrane*, Leningrad, 1966, s. 370; R. M. Savory, "Some Reflections on Totalitarian Tendencies in the Safavid State", *Der Islam*, 53, 1976, s. 61-69; O. Efendiev, *Turcica*, 6, 1975, s. 29.

³⁸ Erika Glassen, *Die frühen Safawiden nach Qazi Ahmad Qumi*, Islamkundliche Untersuchungen 8, Freiburg, 1970, s. 93.

³⁹ Bazı kaynaklar, Röhnborn'un "Staatskanzlei und Absolutismus im safawidischen Persien", (*ZDMG*, 127, 1977, s. 313-343) isimli makalesinde vermiştir.

leşmişti. Bu arada Şah İsmail, büyükbabası Uzun Hasan'ın mirası olan krallık iddiasından da vazgeçmedi. Yine bir şah olarak, yeni gelişmeye başlamış olan askeri Kızılbaş aristokrasisinden meydana gelen Safevî düzeninin de kurucusu olmaya devam etti. Bu süreçte Safevîler'in XV. yüzyılın ortalarından itibaren oluşturmuş olduğu çift boyutlu yapı içerisinde, askeri hususiyetler gittikçe farklılık kazanıyordu. Genç Şah'ın bu ikili pozisyonu, ilk varislerinin himayesi altında hâlâ etkili oluyordu. Böylece Ali'nin reenkarnasyonu ve Tanrı'nın tezahürü olarak Şah İsmail, öylesine güçlü bir konuma sahip olmuştu ki, niçin bunu Ali'nin soyundan geldiği iddiasıyla birlikte⁴⁰ desteklemeye çalıştığı sorusunu cevaplamak kolay değildir.

İranlılar, yeni teokrasi içerisinde önemli bir rol oynamışlardır. Onlar, askeri olmayan sivil mahkemelerin ve diğer devlet kurumlarının görevlileri olarak gittikçe artan bir öneme sahip olmuşlardır. Böylece, devlet bürokrasisinin üçüncü temel ayağını oluşturmuşlardır.

Kızılbaş emirleri, zamanla mahkeme ve vilâyetlerin askeri mevkilerini elde etmişlerdir. Onlar, vilâyet valisi olarak görev yapmışlar ve kendilerine tahsis edilen bölgelere⁴¹ aşiretlerinin askeri gruplarının başında hareket etmişlerdi. Böylece kendine özgü Safevî feodal sistemi de oluşmaya başlamıştı. Bu şekilde onların elde ettiği politik ve ekonomik etki ile Şah'ın şahsi gücünü korumak ve desteklemek amacıyla ciddi bir şekilde çalışan özel bir muhafız birliğinin oluşumuna doğru da ilk adım atılmış oldu.

Şah İsmail, Çaldıran Savaşı'nda Osmanlılar tarafından yenildiğinde (919/1514), karizmatik özelliği ile birlikte yenilmezlik ruhunu da kaybetti.⁴² Böylece İranlı un-

⁴⁰ Bu mesele, Ahmet Zeki Velidi Togan'ın "Sur l'origine des Safavides", (*Mélanges Massignon*, 3, Damasçus, 1957, s. 345-357) isimli makalesinde tartışılmamıştır.

⁴¹ Genel olarak emirleri daha önce atanmış olan Kızılbaş aşiretlerinin elinde bulunan vilayetler, büyük sorunlarla karşı karşıya kalmışlardır. Şah 1. Abbas'ın tahta çıkışının akşamında ortaya çıkan durum, Roemer'in *Der Niedergang Iran nach dem Tode Isma'îls des Grausamen 1577-1581*, (Würzburg, 1939, 22) isimli çalışmasında anlatılmıştır. Safevî düzeni içerisinde İsmail'in hükümdar oluştundan önce vuku bulmuş olan aşiretlerin oluşumu ile ilgili şimdiye kadar yapılmış olan bir çalışma yoktur. Şimdilik şu yayınlara bakabiliriz: Paul Wittek, "Le rôle des tribus turques dans l'empire Ottoman", *Mélanges Georges Smets*, Brussels, 1952; Abdülbaki Gölpınarlı, "Kızılbaş", *İA*, 6, 1955, s. 789-795; Michel M. Mazzaoui, "The Ghazi Background of the Safavid State", *Iqbal Review*, 12, 1971, s. 79-90; belli ayrıntılar, Röhnborn'un "Provinzen und Zentralgewalt Persiens im 16. und 17. Jahrhundert", *Studien zur Sprache, Geschichte und Kultur des islamischen Orients*, (2, Berlin, 1966), isimli çalışmasında da verilmiştir.

⁴² Avrupalı seyyahlar, anlatılarında Şah İsmail'den sonraki Safevî şahlarına yönelik mükemmel bir saygıdan söz etmişlerdir. Bkz., Aubin, "Politique religieuse", s. 237; İsmail'in Çaldıran yenilgisinden sonra hayatının kalan on yıllık süresi içinde herhangi bir sefere iştirak etmemesi de, ciddi bir kimlik krizini gösterir.

suru destekleyerek Kızılbaş emirlerin artan gücünü dengeleme ya da azaltma teşebbüsü, -zira başlangıçta Şah İsmail tarafından gerçekleştirilen sonra da I. Tahmasb tarafından tekrarlanan bir teşebbüstü- başarısızlıkla neticelenmiş oldu. Bu şekilde Şah'ın etkili hizmeti için ortaya çıkan beş İranlı adaydan üçü, hırslarını yaşımlarıyla ödemek durumunda kaldılar.⁴³

Şahlık otoritesi ve derviş disiplininin sürekli gerilemesi neticesinde Kızılbaşlar, kabilevî taşkınlıklarına geri dönmüşler ve Şah İsmail'in 1524 tarihindeki ölümü üzerine de en büyük güç, sembolik olarak Tahmasb'a verilmişti; sonra bu güç, on yıl boyunca fiili olarak belli emirler tarafından uygulanmış, böylece kabileci anlayış yeniden etkili hale gelmişti. Kızılbaş rekabet ve ittifakları, bir iç savaşa yol açmıştı ki, bunu da Şah Tahmasb, iktidarının onuncu yılında bastırabilmişti. Fakat devlet otoritesi, onun kişiliği ile öylesine özdeşleşmişti ki, kabileler arasındaki çekişme, ancak kırk yıl sonra o ölmek üzere iken, tüm şiddetiyle yeniden patlak vermişti.

Bu çerçevede kabileler arasında var olan kaos, yıllarca sürdü ve neredeyse Safevî Devleti'ni de çöküşün eşiğine getirdi. Tahmasb'ı izleyen iki hükümdar, Kızılbaş entrikalarına karşı zayıf kalmışlardı. Şahseven muhafız birliği⁴⁴ bile, bunlara karşı başarı sağlayamadı, sadece I. Şah Abbas, onlara isteğini kabul ettirebilmişti. Zira 1587 yılında hükümdarlığa geçtiği akşam, bir aşireti diğerine karşı kullanmak suretiyle,⁴⁵ aynı zamanda en tehlikeli hasımlarını da ağır bir şekilde ezerek, Kızılbaşları tasfiye etmek amacıyla bir isyanı bahane olarak kullandı. Bu şekilde onun büyük başarısı olan askeri reformlar, kalıcı başarıyı da beraberinde getirmişti.⁴⁶ Bunlar, esasen Türkmen gruplarından farklı etnik unsurlara dayalı yeni silah ve asker gruplarının oluşumundan ibaretti, böylece kendi kabilesinin üyesi olması ge-

⁴³ R. M. Savory, "The Significance of the Political Murder of Mirza Salman", *Islamic Studies*, 3, Karachi, 1964, s. 181-191; yine bkz., Aubin, "Études Safavides I", *JESHO*, 2, 1959, S. 77.

⁴⁴ "Shahseven" ya da "shahseveni" terimi, hükümdarın (başka bir yerde ifade edeceğim) Süfi önderine bağlılık için yalvarışını ifade etmektedir. Kelime, hâlâ var olan kabilevî gruplar için kullanılan ismin bir parçası olarak bulunabilir. Bkz., Richard Tapper, "Black Sheep, White Sheep and Red Heads: A Historical Sketch of the Shahsavan of Azarbaijan", *Iran*, 4, 1966, s. 61-84; Tapper, "Shahseven in Safavid Persia", *BSOAS*, 37, 1974, s. 321-354; Günther Schweizer, "Nordwest-Azerbaidschan und Shah-Sevan-Nomaden Strukturwandel einer nordwestiranischen Landschaft und ihrer Bevölkerung", *Erdkundliches Wissen*, (Ed. E. Meynen, E. Plewe), Heft 26, Wiesbaden, 1970, s. 81-148.

⁴⁵ Hans Müller, *Die Chronik Hulasat at-tawarih des Qazi Ahmad Qumi (Veröffentlichungen der Orientalischen Kommission 14)*, Wiesbaden, 1964, s. 14 vd.

⁴⁶ Laurence Lockhart, "The Persian Army in the Safavid Period", *Der Islam*, 34, 1959, s. 89-98; R. M. Savory, "The Sherley Myth", *Iran*, 5, 1967, s. 73-81.

rekliliği gibi tek ya da farklı bir kabîle birliğinin komutanlığında olduğu gibi, liderlik noktasında da Türkmenlerin geleneksel tekelleri kırılmış oldu. Hatta bu noktada Türkmenlere ait olan ayrıcalıklar kaldırılarak onların yerlerini başka sadık emirlerin korumalarına müsaade edildi. Böylece; orduya sadece Gürcü, Çerkez ve Ermeni subayların katılımı sağlanmış olmakla kalmadı, ayrıca bu süreçte tüm halk kesimlerinin katılımı da sağlanmış oldu. Zira onların çoğu da, İslam'a geçmiş olan eski savaş esirleri ya da onların İran'da yetişmiş olan çocuklarıydı.

Şah İsmail döneminde onun tüm taraftarları, Safevî düzeninin mensupları olmuş olsaydı, bu "özel birlik", Şah Tahmasb döneminde zorunlu hale gelmezdi.⁴⁷ *Artık böylece Safevî düzenine mensup olmayan Kızılbaşlar ile Kızılbaş olmayan düzen mensupları ortaya çıkmış oldu.* Aslında bir sûfî önderi olarak Şah Abbas, bu pozisyonunda ısrar etmiş fakat bir yandan da hızla kan kaybetmekte olan sûfîlerin otoritesine saygı duymuştur. Bu durum, bu süreçte daha da güçlenmiş olan Şiî teologların⁴⁸ etkisi altında açık bir şekilde gerçekleşti. Zira artık onlar, sûfî tarikatlarının aşırılıklarını müsamaha ile karşılamaya istekli değillerdi. İşin doğrusu sûfîler, sonunda daha alt seviyede işlere atanmışlar ve nihayet başkentten çıkarılmışlardı.⁴⁹

Safevî İmparatorluğunun Şah Abbas döneminde istikrara kavuşmasıyla birlikte, Kızılbaşların belirleyici rolü artık ortadan kalkmış oldu.⁵⁰ Böylece Kızılbaş Türkler, Safevî düzen ve devletiyle çok yakın olan dayanışmalarından daha güçlü bir durumda olan kabîlevî eğilimlerinin bir sonucu olarak, sonunda kendilerine ait çeşitli hedeflerin kurbanı oldular.

⁴⁷ Klaus Röhnborn, "Regierung und Verwaltung Irans unter den Safawiden", HdO, 1. VI, 5, Leiden, 1979, s. 38; burada *Tekmilâtü'l-Ahbâr'a* göre "Sufiyan-ı Qadim-i Gilanî" şeklinde ifade edilen başlık, önemli olarak görünmektedir.

⁴⁸ Ünlü Şiî teolog Molla Muhammed Bâkır Meclisî, "*sûfî ve heretiklerin zulmedicisi*" olarak kabul edilmektedir. Bkz., Browne, *LHP*, 4, 1959, s. 120.

⁴⁹ *Tadhkirat al-Muluk*, (Ed. Minorsky), s. 13 vd; Röhnborn, *Provinzen und Zentralgewalt Persiens*, 37 (*Târih-i Tamasiye'*ye göre).

⁵⁰ Elbette bu durum, İran'ın sonraki tarihinde Kızılbaş aşiretlerden meydana gelmiş olan Safevî sonrası hanedanlar döneminde (Afşar ve Kaçarlar gibi), onların önemsiz oluşları anlamına gelmez.

İlave söz: Bu makaleyi bitirdikten sonra 1007 ile 1013 yılları arasında yayınlanmış olan Kitaphane-i Milli-i Mâlik el yazmasına göre Mir Haşim Muhaddis'in hazırlamış olduğu *Tarih-i Kızılbaşan* ile birlikte Tahran yayını olan *Ayanda* (Cilt 9/2-3, 1362)'yi elde ettim.